

Розділ 2.

ПАМ'ЯТЬ ТА ЗАБУТТЯ У КУЛЬТУРИ

УДК 316.454.2

Ірина Сумченко

«ЗАБУВАННЯ» ТА «ЗАБУТТЯ» ЯК ФЕНОМЕНИ КУЛЬТУРИ

В статті здійснено аналіз феноменів забування і забуття в контексті культури. Підкреслюється, що ці феномени виступають значущою проблемою культурфілософського пізнання. Розглянуто співвідношення цих феноменів, проаналізовано варіації їх тлумачення в стародавній, традиціоналістській та сучасній культурах. Здійснено аналіз позитивних та негативних модуси забуття.

Ключові слова: забування, забуття, пам'ять, культура, традиція, новація.

«Що було б, які би страждання ми мусили відстежувати постійно, як нескінченну передачу з глибини нашої душі, якби забуття не заступило тяжку історію нашого життя, як хмара заступає сонце? Ми не вижили б. Так само з речами, що приносять велику радість. Якби не анестезія забуття, ми збожеволіли б від щастя.»

Емір Кустурица [8, с. 5].

Феномен пам'яті розглядається в гуманітарному знанні здавна, принаймні роздуми про нього ми знаходимо в античній інтелектуальній традиції. Однак пам'ять довгий час аналізувалася лише в контексті індивідуальної психічної діяльності людини, як надбання інтелектуальних зусиль індивіда. Як суспільне явище природа пам'яті почала тлумачитися порівняно недавно, з кінця XIX – початку XX століття. Фундаторами досліджень з пам'яті як соціокультурного феномену можна вважати таких мислителів як А. Бергсон, Я. Ассман, М. Хальбвакс, П. Рікер та ін. В науковий обіг увійшли такі поняття як «соціальна пам'ять», «культурна пам'ять», «суспільна пам'ять» тощо. Лавиноподібний науковий інтерес до культурної пам'яті був обумовлений глобальною соціокультурною трансформацією, тими радикальними змінами, які відбувалися в культурі. Виникла навіть окрема галузь дослідження – *memory studies*. В цьому контексті пам'ять тлумачиться як потужний інструментарій самоідентифікації суспільства, як засіб збереження соціально значущих подій та образів минулого, тобто як позитивне явище, у той же самий час забуття розглядається у негативному ключі як фальсифікація минулого, «ворог пам'яті і самої спільності» [2, с. 19].

Поряд з таким дещо спрощеним розумінням забуття існують також теоретичні розвідки, в яких спогади, забування і забуття розглядаються як невід'ємні складові пам'яті. Так, наприклад, вітчизняний філософ В.

Кебуладзе, аналізуючи співвідношення пам'яті і забуття, підкреслює, що «пам'ять – то вузька стежка в хащах забуття, чи радше стежки, деякі з них губляться у забутті, а деякі виводять на широкий шлях індивідуальної чи спільної історії» [6, с. 29].

Нарешті, можна виокремити тлумачення феноменів «забування» і «забуття» як щасливі можливості людства забути весь свій негативний, невдалий, травмуючий досвід. Особливо чітко ця точка на забуття артикулюється в межах *trauma studies*, які виникли внаслідок обговорення можливостей психотерапевтичної допомоги американським ветеранам, котрі брали участь у в'єтнамській війні. Після подій 11 вересня 2001 року, коли кількість людей з посттравматичним синдромом істотно збільшилася і за різними оцінками нараховувала принаймні 1 млн. людей, забуття, принаймні з точки зору *trauma studies* вважається обов'язковою складовою не тільки психотерапії, але і сучасної культури. Дискурс забуття як подолання травми стає все більш популярним серед представників наук про культуру і суспільство.

Отже, наведені погляди й розбіжності у тлумаченні забування і забуття свідчать про те, що ця проблематика є актуальною і значущою як для культури в цілому, так і для конкретної людини зокрема.

Передусім, необхідно розвести поняття «забування» і «забуття», які, часто-густо використовують в якості синонімів. Забування, на наш погляд, – це звичайний, властивий всім людським істотам психічний процес, перший ступінь роботи пам'яті (пояснити цей процес можна, перефразовуючи висновок героя відомого мультиплікаційного фільму: «для того, щоб щось згадати, треба спочатку щось забути»). Призабута інформація може бути пригадана й існувати у формі спогадів, а може бути остаточно забута. У цьому, другому варіанті забування переходить у забуття.

У буденній свідомості забування і забуття (як найрадикальніший варіант забування) розглядаються як ступені єдиного механізму. Вони тлумачаться виключно несхвально, навіть осудно. Пояснення цих феноменів пересічною людиною можна звести до двох варіацій: або як патологія психічної діяльності людини (індивіда, який досить часто щось забуває, називають забудьком, і це слово має виражену негативну конотацію), або як спроба відмовитися від минулого, а отже від традицій предків.

Теоретичне знання розмежовує забування і забуття, вважаючи, що забуття вже виходить за межі суто природного, людської психіки, воно є властивістю людини як соціальної істоти. Як пам'ять, так і забуття виступають важливими соціокультурними феноменами, які виявляються підґрунтям формування та функціонування суспільства і культури.

На нашу думку, в залежності від причин і наслідків забуття має

різноманітні прояви – як позитивні, так і негативні, модуси забуття по-різному функціонують в різних типах культури.

У стародавні часи у зв'язку з відсутністю писемності важливим було відтворення і відновлення вже відомого через повторюваність і регулярність ритуалізованих і міфологізованих дій. У стародавній культурі відбувалося відтворення усталених взірців, сюжетів, міфологем. Все, що виходило за межі усталеного Космосу, нормованості, підлягало табуванню і забуттю. Через повторення міфів стародавня людина намагалася здійснити крок у минуле, до першовитоків, до першопочатку, пригадуючи сакралізовану історію, в якій, на її думку, нічого не змінювалося, не підлягало змінам.

Міфопоетична свідомість найчастіше розглядала пам'ять як певну істоту або навіть божество, що демонструє могутність і силу внаслідок володіння знаннями, забуття ж розглядається як недолік, втрата пам'яті, які через певні обставини була викликана злими силами (чарами, путами тощо) або ж певним топосом. Перебування як людей, так і богів в стані забуття призводило до негараздів і нещастя, до порушення світоустрою. Наприклад, згідно з шумерською міфологією, результатом першої спроби створення людини стало виникнення хворих і потворних істот. Це сталося внаслідок сп'яніння шумерських богів Енкі й Нінмах, що трапився з ними на бенкеті, який, в свою чергу, призвів до забуття і творення нікчемного і поганого цією божественною парою (див.: [15]).

Подібний сюжет зустрічається і в індіанській міфології, де бог Кецалькоатль, піддавшись умовлянням свого трікстера бога Тескатліпокі, порушує власну обітницю і пиячить. Під час його п'ятики відбуваються усілякі нещастя - неврожай, хвороби тощо. Коли Кецалькоатль приходив до тями, він відчуваючи розкаяння за свою несправедливу поведінку, «залишає Толлан і йде у добровільне вигнання в країну Сходу, де помирає, а тіло його спалюють» [7].

У давньогрецькій міфології не тільки боги, а й герої і навіть звичайні люди позбавляються пам'яті тимчасово або назавжди. Так, були позбавлені пам'яті супутники Одиссея, коли вони знаходилися в країні лотофагів. Коли їм вдалося покинути це місце, пам'ять повернулася. Інший ж давньогрецький герой Ендіміон був занурений Зевсом у вічний сон-забуття назавжди.

В «Ліаді» Гомера можна зустріти навіть божество сну, яке, прийнявши образ старця Нестора, звертається до Агамемнона, передрікаючи йому перемогу над троянами, при цьому зауважуючи:

«Іншої думки немає, усіх-бо до цього схилила
Гера проханням своїм; на троян вже нещастя чигає
Волею Зевса. В серці затримай це, щоб не віддати

Щось забуттю, коли сон покине тебе найсолодший» [4, II, 33–34)].

Згадування про особливу траву забуття – непенф – міститься в іншому творі Гомера – «Одіссеї». Цю траву підмішує дружина царя Менелая Єлена у келих Телемаха, щоби він не сумував за своїм батьком:

«В келихи й чаші з вином, що пили вони, вкинула раптом
Зілля, що й біль погамує, і горе дозволить забути.
Хто його вип’є, хоч трохи в кратеру з вином домішавши,
Той цілий день на лице й однієї не зронить сльозини,
Хоч би умер навіть батько у нього чи матінка рідна,
Хоч би упрост перед ним і брата чи любого сина
Гострою міддю убили й на власні це очі він бачив.
Зевсова донька ті ліки цілющі, для всіх пожиточні,
Від Полідамни, Фтона дружини, придбала в Єгипті,
Де плодоносна земля розмаїтого родить багато
Зілля корисного людям, багато й шкідливого дуже» [5, с. 235].

Таким чином, ритуал і міф виступають першими засобами контролю спільної пам’яті, де гарантом порядку виступає стабільність й незмінність, а всі зміни і новації подаються як повернення до минулого. У представників неписемних культур, підкреслювала М. Мід: «... немає книг, котрі спокійно дрімають на полицях, щоби звірити, те що дійсно відбулося, з вигадкою. Мовчазні камені навіть тоді, коли вони оброблені і вирізані рукою людини, з легкістю вписуються в переглянуті версії про минуле світу. Міфологічне і близьке минуле зливаються тут разом» [10, с. 336]. У міфологічній свідомості пам’ять тлумачиться як одвічне добро і благо, а відсутність пам’яті, забуття – як зло, котре призводить до тимчасової дестабілізації і хаосу та яке в процесі боротьби буде подолане

На зміну міфологічній картині світу приходять релігійна, народжується традиціоналістська культура, в якій забуття тлумачиться вже як складний і неоднозначний феномен. На становлення і розвиток цього типу культури вплинула ціла низка природних і культурних факторів, ускладнення суспільного буття людства. Власне, саме традиціоналістська культура породжує (на відміну стародавньої культури з її від одвічним міфологічним хронотопом) уявлення про земну історію як про сукупність подій, пов’язаних жорсткою логікою причинно-наслідкових зв’язків.

Револьюційним винаходом, котрий істотно вплинув на розвиток і особливості цього типу культури, стає виникнення писемності. Разом з тим, винахід писемності, книгодрукування, а потім і багатьох інших засобів зберігання і трансляції інформації перевів забування із класу природних, хаотичних й індивідуальних процесів в розряд культурно значущих і легітимізованих феноменів. Адже писемність, збереження інформації в

письмовому вигляді ще не означає її запам’ятовування. Навпаки, досить часто людина робить запис не для того щоб запам’ятати, а для того, щоб мати можливість забути.

На цю особливість писемності звернули увагу ще давньогрецькі мислителі. Так, Платон у діалозі «Федр» вустами єгипетського царя Тамуса так оцінює винахід літер: «... цей винахід вселить у душі учнів забутливість внаслідок занедбання вправ для вироблення пам’яті. Адже, покладаючись на письмо, вони будуть пригадувати за допомогою зовнішніх знаків, а не завдяки внутрішній силі. <...> Своім учням ти даси лише видимість мудрості, а не справжню мудрість. Вони будуть багато пізнавати з чужих уст, але без глибокого засвоєння, і їм буде здаватись, ніби вони багато знають, натомість здебільшого залишаючись невігласами, що і нестерпними у спілкуванні. Тож вони стануть не мудрими, а лжемудрими» [12, с. 335].

Ще одна характерна риса традиціоналістської культури – це схильність до канонізації, появи канонів. Як зауважує Я. Ассман, каноном виступає така форма традиції, «в якій вона досягає найвищої внутрішньої обов’язковості й крайньої формальної стійкості» [1, с. 111]. На відміну від міфів, який «вимагає не тлумачення, а рецитації у формі, котра зберігається обрядом, при ретельному дотриманні приписів щодо місця, часу, чистоти тощо... канонічний текст втілює нормативні і формуючі норми суспільства, «істину». Ці тексти вимагають, щоб їм слухали, слідували, втілювали в життєву дійсність. <...> Тому спілкування з канонічними текстами вимагає участі третього, інтерпретатора, який стає між текстом і його адресатом і розкриває ті нормативні і формуючі імпульси, які містяться у поверхні тексту» [1, с. 101–102].

Важливу роль в позначенні відмінностей між стародавньою і традиціоналістською культурами у розумінні ролі пам’яті і забування відіграє і поява так званої класики – культурних текстів і артефактів, які є втіленням універсальних культурних цінностей (див.: [1, с. 99]). Канон і класика замінюють несвідоме, ритуальне повторення минулого його раціональним, професійним тлумаченням, а отже дають можливість існувати процесу забуття. Однак забуття в традиціоналістській культурі все ж залишається на периферії пам’яті, яка розглядається як важливе джерело традиції.

Тим не менше забуття в даному типі культури може виступати як зло і як благо. Як зло, забуття виступає у тому випадку, коли сприяє знищенню канону і можливості звернутися до Абсолюту, яке, власне і виступає підґрунтям зв’язку між людиною і надприродною духовною силою. У цьому випадку, людина, забуваючи і пориваючи цей духовний зв’язок, відмовляється від власного Я на користь своєму тілесному еству.

Однак, забування може виступати і благом, якщо людина, забуваючи буденність, тим самим рятує свою душу. «Чим більше душа прагне вгору, тим більше забуває про земне ... душа здіймається над безліччю явищ і об'єднує всю цю безліч в одне ціле ... Таким чином, душа не обтяжує себе зайвим вантажем, вона легка, вона лише те, що вона є» [13, (3, 32, 13)].

В контексті християнства пам'ять і забуття використовуються для інтерпретації й оцінки дій людини перед обличчям бога. Крім того, в християнській традиції важливим виступає спокутування гріхів, забування своїх поганих вчинків, що є неможливим без забування, саме забування, але не забуття. Таким чином, релігійна свідомість допускає забуття лише в якості зречення від тілесного, а отже несуттєвого.

Містична традиція розширює сферу використання амнезії. Забуття у містико-релігійних практиках розглядається як універсальна можливість самостворення, духовного перетворення людини через заперечення і забування мінливого, тілесного, зовнішнього себе.

Процес духовного переродження досить детально розроблено в даосизмі – відомій давньокитайській релігії. Кінцевим результатом даоської техніки «ван» («забування») виступає досягнення істини. Під час цього процесу відбувається злиття людини і Всесвіту через забуття відмінностей між мікрокосмом і макрокосмом. На думку В. Малявіна, парадоксальною особливістю «ван» є те, що ця духовна практика «не усуває забуття, а занурює в нього» [9, с. 34].

Шлях забування для даосів – це поступове занурення від ясного, явного і явленого до потаємного, таємного, неясного і неявного, аж до набуття стану абсолютного забуття, яке, в свою чергу, саме забудеться на шляху повернення додому. Спочатку необхідно втратити, забути про себе і світ, а потім забути про саму втрату. Таким чином, даоська духовна практика «ван» пропонує подвійне забуття - забування забуття. Тільки занурившись в глибини власної душі, забувши про минуле, людина зможе знайти справжнього себе. У процесі самоусунення і самовідчуження даос, забуваючи навколишній світ і себе в ньому, пригадує Абсолют, вічність, адже «про людей, які забули себе, як раз і можна сказати, що вони перебувають в палатах Небесного» [14, с. 220].

Після процесу секуляризації, бурхливого розвитку науки, формуються інші духовні орієнтири, поширюється раціональний світогляд, наукова картина світу. В другій половині XIX ст. народжується новий тип культури – секулярна, сучасна, масова, яка існує у двох варіаціях – модернізмі й постмодернізмі. Однією із істотних особливостей сучасної культури виступає її принципова відмова від традиції, минулого ціннісного габітусу.

Через це можна погодитися з твердженням Бондаревської про те що, «модерний проект культури позбавлений природної опори на пам'ять. Особистість набула свободи пізнавати себе, давати відповіді на питання, хто я в цьому світі, що я можу і повинен робити. Відчуття дистанції, включно із дистанцією до самої себе, є визначальною матрицею культури. Модерна історична свідомість виростає з розриву, і цей розрив продукує проблему пам'яті / забування» [2, с. 21].

Руйнування уявленя про унормоване минуле призводить до того, що відновити сенс минулого, спираючись на лише традицію, на минулий досвід вже неможливо. Разом з тим відбувається тяжіння до осмислення мікроісторій, до біографій та автобіографій.

Представниками «філософії життя» було запропоновано інший ракурс розуміння забуття як обов'язкової умови появи новації, взагалі творчості. Ф. Ніцше у своєму невеликому за обсягом творі «Про користь і шкоду історії для життя» спростовує популярне на той момент розуміння історії як застиглого, незмінного перерахування подій, як об'єктивний виклад всього минулого. Історія та намагання нічого не забути можуть зробити людину нещасливою, тоді як забуття виступає обов'язковою здатністю щасливого існування, здатністю «протягом того часу, поки триває це щастя, відчувати неісторично». Якщо ж людина позбавлена можливості забуття, вона втрачає віру у власні сили. Отже, забуття, на думку Ф. Ніцше, – це велика перевага людської істоти. Тільки забуття дарує людству можливість творити, панування історичного почуття унеможливило ілюзію, а отже і створення нового, бо творіння є можливим «тільки в любові, тільки осяяній ілюзією любові під силу людині, тобто тільки в безумовній вірі в досконалість і правду» [11, с. 176]. Тому, підкреслює мислитель, людина повинна чинити опір диктату пам'яті.

Інтерпретація пам'яті як свого роду прокляття зустрічається в оповіді Х.-Л. Борхеса «Фунес, диво пам'яті», в якій головний герой на ім'я Фунес внаслідок травми втратив можливість будь що забувати. Його життя перетворилося на нескінченні тортури, коли його існування звелося до суцільного потоку спогадів, які Фунес намагався осмислити, однак зрозумів, що він до кінця свого життя не встигне класифікувати хоча би спогади свого дитинства, цілісна картину світу була йому недоступна, «в захарашеному предметах світі Фунеса були тільки подробиці» [3, с. 166].

Отже, забуття виступає складним багатоаспектним явищем, культурною універсалією, однак його роль і значення в різних культурах істотно різняться. Для стародавньої людини забуття має руйнівну силу, котра загрожує існуванню світоустрою в цілому і культурі зокрема. Забування

тут тлумачиться як недолік, хвороба, покарання тощо. Традиціоналістська культура більш складно тлумачить феномен забуття. З одного боку, забуття розглядається як антипод традиції, як втрата цінностей і культурних смислів. Однак з іншого боку, забуття виступає необхідним ступенем духовного самовдосконалення, створення або відтворення справжньої людської сутності (таке розуміння забуття приманне в першу чергу містично-релігійним практикам). Нарешті, в межах сучасної культури виокремлюють множинність проявів забуття як позитивного явища (і в цьому ракурсі воно виступає основою індивідуальної і колективної творчості, умовою динаміки культури, лікувальним засобом від травматичних історичних подій тощо), так і негативного феномену, що носить репресивний, примусовий маніпулятивний характер.

Список використаної літератури

1. Ассман Я. Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности.– М.: Языки славянской культуры, 2004.– 368 с.
2. Бондаревська І. Історична пам'ять і забування //Філософська думка.– 2013.– № 6.– С. 18–21.
3. Борхес Х.-Л. Фунес, чудо памяти // Борхес Х.-Л. Коллекция: Рассказы; Эссе; Стихотворения.– Спб.: Северо-Запад, 1992.– С. 165-166.
4. Гомер. Іліада / пер. Б. Тена [Електронний ресурс. Режим доступу: http://ae-lib.org.ua/texts/homer_iliad_ua.htm.]
5. Гомер. Одиссея / пер. із старогрец., примітки, словник імен і назв Б. Тена ; передмова К. С. Забарилла.– Харків: Фолю, 2008.– 574 с.
6. Кебуладзе В. Пам'ять і забуття //Філософська думка.– 2013.– № 6.– С. 29–35.
7. Кецалькоатль // Энциклопедия мифологии [Електронний ресурс. Режим доступу: <http://godsbay.ru/maya/quetzalcoatl.html>].
8. Кустуріца Е. Смерть – неперевірена чутка / Пер. К. Калитко.– К.: Темпора, 2014.– 392 с.
9. Малявин В.В. Мудрость «безумных речей» // Чжуан-цзы. Ле-цзы.– М.: Мысль, 1995.– С. 3–56.
10. Мид М. Культура и мир детства. Избранные произведения / Пер. с англ.– М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1988.– 429 с.
11. Ницше Ф. О пользе и вреде истории // Ницше Ф. Сочинения в 2 т.– Т. 1.– М.: Мысль, 1990. С.158–230.
12. Платон. Федр // Платон. Диалоги / Пер. з давньогр.– К: Основи, 1999. – С. 293–339.
13. Плотин. 4 Эннеада [Електронний ресурс. Режим доступу: http://rumagic.com/ru_zar/sci_philosophy/plotin/0/j22.html].
14. Чжуан-цзы. Ле-цзы / Пер. с кит.– М.: Мысль, 1995.– 439 с.

15. Энки и Нинмах // Шумеро-аккадская мифология [Електронний ресурс. Режим доступу: http://world-of-legends.su/shumers/shumers_mith/id495].

Ирина Сумченко

ЗАБЫВАНИЕ И ЗАБВЕНИЕ КАК ФЕНОМЕНЫ КУЛЬТУРЫ

В статье осуществлен анализ феноменов забывания и забвения в контексте культуры. Подчеркивается, что эти феномены выступают значимой проблемой культурфилософского познания. Рассмотрено соотношение этих феноменов, проанализированы варианты их трактовки в древней, традиционалистской и современной культурах. Осуществлен анализ положительных и отрицательных модусов забвения.

Ключевые слова: забывание, забвение, память, культура, традиция, новация.

Irina Sumchenko

FORGETTING AND OBLIVION AS A PHENOMENON OF CULTURE

An analysis of the phenomena of forgetting and oblivion in the context of culture is presented in this article. It is emphasized that these phenomena are significant problem of cultural and philosophical cognition. Until recently, the theoretical discourse has been dominated by negative assessment of forgetting and oblivion as harmful memory loss. However, in the article it is suggested to consider oblivion as a complex multidimensional phenomenon, a cultural universal, whose role and significance in different types of cultures differ substantially. The relationship between the concepts of “forgetting” and “oblivion” is considered, and variants of their interpretation in ancient, traditionalist and modern cultures are analyzed. The analysis of positive and negative modes of oblivion is carried out. In the ancient culture, forgetting is treated as a destructive force that is sent as a test or punishment, with which it is necessary to fight and win. Traditionalist culture, on the one hand, treats oblivion as the antipode of tradition and, consequently, the loss of cultural meanings. On the other hand, in this type of culture, oblivion is seen as a necessary stage of personal spiritual self-improvement. Within the limits of modern culture, many manifestations of oblivion are singled out and as positive (and in this context it is the basis of individual and collective creativity, a therapeutic tool that helps to survive traumatic events) and a negative phenomenon (referring to cases of repressive and compulsory oblivion).

Keywords: forgetting, oblivion, memory, culture, tradition, innovation.

References

1. Assmann J. (2004) Kul'turnaya pamyat'. Pismo, pamyat' o proshlom i politicheskaya identichnost' v vysokikh kul'turakh drevnosti [Cultural memory. Letter, memory of the past and political identity in high cultures of antiquity], per. s nem. Sokolskoyu, *Moscow*, Yazyki slavyanskoy kul'tury, 368 p.
2. Bondarevs'ka I. (2013) Istorychna pamyat' i zabuvannya [Historical memory and forgetting] *Filosofska dumka*, # 6, pp. 18–21.
3. Borkhes Kh.-L. (1992) Funes, chudo pamyaty [Funes, the miracle of memory] Borkhes Kh.-L. Kollektysya: Rasskazy; Esse; Stykhotvorenyya, *SPG, Severo-Zapad*, pp. 165–166.
4. Homer (2006). Iliada [Iliad]; per. B. Tena [Elektronnyy resurs. Rezhym dostupu: http://ae-lib.org.ua/texts/homer_iliad_ua.htm].
5. Homer (2008). Odisseya [Odyssey], per. iz starohretskoyi, prymitky, slovnyk imen i nazv B. Tena ; peredmovu K. S. Zabaryla, *Kharkiv*, Folio, 574 p.
6. Kebuladze V. (2013) Pamyat' i zabuttya [Memory and oblivion] *Filosofs'ka dumka*, #6, pp. 29–35.
7. Ketsal'koatl' (2010) [Quetzalcoatl] *Entsyklopedyya myfolohyy* [Elektronnyy resurs. Rezhym dostupu: <http://godsbay.ru/maya/quetzalcoatl.html>].
8. Kusturitsa E (2014). Smert' – neperevirena chutka [Death is an unconfirmed rumor], per. K. Kalytko, *Kiev*, Tempora, 392 p.
9. Mal'yavyn V.V. (1995) Mudrost' «bezumnykh rechey» [Wisdom of “crazy things”], *Chzhuan-tszy. Le-tszy*, *Moscow*, Mysl', pp. 3–56.
10. Myd M. (1988) Kul'tura y myr det-stva. Yzbrannyye proyvedenyya [Culture and the world of childhood. Selected Works], Per. s anhl., *Moscow*, Nauka, Hlavnaya redaktsyya vostochnoy lyteratury, 429 p.
11. Nyts'she F (1990). O pol'ze y vrede ystoryy [About the Benefit and the Pain of History] *Sochynenyya v 2 t.*, v. 1, *Moscow*, Mysl', pp. 158–230.
12. Platon (1999). Fedr [Fedr], *Dialohy*, per. z davn'ohr, *Kiev*, Osnovy, pp. 293–339.
13. Plotyn (2010). 4 Eneada [4 Ennead] [Elektronnyy resurs. Rezhym dostupu: http://rumagic.com/ru_zar/sci_philosophy/plotin/0/j22.html].
14. Chzhuan-tszy. Le-tszy (1995) [Zhuang-tzu Le Tzu], per. s kit, *Moscow*, Mysl', 439 p.
15. Enky y Nynmakh (2012) [Enki and Ninmah], *Shumero-akkadskaya myfolohyya* [Elektronnyy resurs. Rezhym dostupu: http://world-of-legends.su/shumers/shumers_mith/id495].

Стаття надійшла до редакції 10.09.2017.

Стаття прийнята 4.10.2017.